

Etnosemiootiline teadustöö Ungaris

Ungaris võime etnosemiootiliste uuringute käivitumise paigutada 1960. aastate lõppu. Humanitaarteaduste (esmajoones filosoofia, keeleteaduse, esteetika ja filmiteaduse) esindajad alustasid sel perioodil erinevate kultuuriliste märgisüsteemide uurimist uue käsitusega. Mõned Ungari etnograafid võtsid algusest peale osa teadustevahelistest konverentsidest. Möödunud aastakümned annavad võimaluse püüdluste ja tulemuste ülevaatamiseks.

1980. aastate uuringute tutvustamise eel tahaksin aga juhtida tähelepanu mõnele mõttele ja tööle, mis kuuluvad ungari (etno)semiootika eelloo juurde. Harva mainitakse kahe maailmasõja vahelisi töid ja veel harvem räägitakse 19. sajandi või varasematest töödest, kuigi igal noorel uurimissuunal on vaja üles otsida oma teadusajaloolised juured. Järgnevas püüame seda teha ja meenutame seepärast mõnda üldküsimumstega tegelevat märgi- ja edastamisteoreetilist tööd, millel on sõnum ungari etnosemiootikale.

Eellugu

Semiootika ajalooa tegelevad uurimused juhivad lugeja vana euroopaliku arstiteaduse juurde, tõdedes, et arstiteaduslik märgiõpetus¹ kujunes välja haiguste sümptomeid kirjeldavast teadusest, oma esimese

¹ Voigt 1977a: 39, vt ka tema sissejuhatavat uurimust kogumikus Hoppál & Szekfű (1974: 10–13). Voigt (1986a: 394) on eraldi peatüki pühendatud ungari semiootika ajaloo kogu Euroopas tähtsale humanistile János Zsám-bokile (Johannes Sambucusile).

määratluse leidis see seal. Ungari meditsiiniajaloo üks silmapaistvaid tegelasi on transilvaanlane Ferenc Pápai-Páriz (1649–1716). Tema käsituse määras kindlalt ära tollaegne meditsiiniline märgiõpetus – seda on näha tema kuulsa keha rahust kõneleva teose *Pax Corporis* haiguste kirjeldustes, millest siin üks näide:

Ajurabandusest:

Ajurabanduse päritolu, olemus ja põhjused on küll nimelt need, mida ülalpool liikme sandistumise kohal loetlesin; ainult niipalju erinevad, et see haarab kogu keha, too aga ühe teatava kehaosa.

Kui see haigus inimest tabab, võtab see talt ära kogu liikumise, kõik tunded, kõik meeled, peale hingamise, kuigi ka see saab alati väga, vahel rohkem, vahel vähem.

MÄRGID: Selle haiguse märgiks on äkiline ja suure korinaga kokku kukkumine, mille ajal tihti ka nägu moondub, pisarad ilma tahteta voolavad, suu jääb ammuli, silmad kinni või pärani, tihti võib esineda higi või vahtu; kuigi, kui haigus esineb väga raskel kujul, kustutab see mõnikord inimese elu ilma igasuguse vahu ja korisemiseta [---]

MÄRKIDE TÄHENDUSED: Selle haiguse puhul, mida parem on hingamine, seda suurem on lootus; vastupidiselt aga on see tõesti väike. Vahel võib olla hingamine nii tasane, et inimene näib surnuna, siis proovi nõnda, kas elab: Pane vett tema rinnale mingis nõus, kui vesi liigub, see tähendab, et ta veel siiski, kuigi nõrgalt, hingab. Või hoi a peeglit haige suu ees, kui ta hingab, läheb peegel uduseks [---]

ARSTIMID: Kuna see haigus on väga raske, teeb inimesele kiiresti lõpu peale, siis tuleb abiga kiirustada. Selliste haiguste puhul tuleb haiget, kohe kui juhtub, raputada ja tugevalt kõigutada: hõõrutagu tugevalt ta käsi ja jalgu, ja kohe aegsasti lastagu aadrit, palju verd pole vaja võtta, see on samuti ainult selleks, et veri võiks paremini liikuda; kui aga inimene on noores jõus ja vererohkete liikmetega, paraneb ta vere poolest tublisti [---] (Pápai Páriz 1984: 42–44).²

² Eessõnas kirjutas ta sümboli kohta: *ravitsedes võttis vahel väliseid kehalisi asju sümboolseteks või tähendavateks märkideks endale üle* (Pápai Páriz 1984: 10). 1695. aastal avaldas Páriz Kolozsváris raamatu heraldika kohta.

Haiguste märke, märkide tähendusi ja arstimeid võib vaadelda modernse semiootika kolmikjaotuse – süntaksi, semantika ja pragmaatika eeskujuna. Ärgem unustagem, et Pápai Párizi raamat ilmus Kolozsváris³ aastal 1687.

19. sajandi algul olid eriti Transilvaania intelligentsil väga elavad suhted Lääne-Euroopa vaimsete keskustega, teiste seas Göttingeni ja Utrechti ülikooliga. Paljudel juhtudel sündis sealsete tulemustega üheaegselt väga tähtsaid uusi mõtteid õpetlastega vaeslapse kombel käitavas Transilvaanias. Mõtelgem Farkas Bólyai ja ta poja János Bólyai teostele, kes löid jäävaid väärtusi matemaatika ja mitte-eukleidesliku geomeetria teoreetiliste küsimuste väljatöötamisega. Vähem on tuntud aga János Bólyai märgi- ja edastamisõpetus. Marosvásárhelyi Teleki raamatukogus leiduv mitmesajaleheküljeline pärand on säilitanud Bólyai juuniori varased, 1823. aasta paiku tekkinud märgiteoreetilised mõtted. Need on eriliselt varjundirikkad ja laienevad kõigile üksikasjadele:

Oma mõtteid, tundeid, soove, üldse oma vaimu seisundit võime väljendada teistele mitte ainult käegakatsutava, nähtava või kuuldava, vaid sobiva teadaandmise järel ka mistahes tunnetusvahendi kaudu tähelepandavate märkide kaudu. [---] kõikidele esinevatele juhtumitele laienevad ja seepärast ka üksinda üldiselt eesmärgikohased märgid on mõistetavad või tunnetatavad, või käegakatsutavad, kirjas ja liigutustes väljendatud, millest viimaste kaudu suhtlevad kurtummad, ning lõpuks kuuldavavad või kostvad, mis on kõnelised, kuid võivad olla ka pilli- või lauluhääled, pannes tähtede asemele muusikahelid. Mistahes märkidega või tähistajatega me elaksime või milliseid tahes kasutaksime, on kindel, milles seisneb märgi või tähistaja peamine väärtus, seega on tähistaja mõistetav, see tähendab nii meie endi kui ka teiste jaoks määratletud. [---] Nähtavad märgid on kahesugused, nimelt [---] püsivad või mööduvad. Esimeste hulka võib liigitada kirja. Mööduvate hulka kuuluvad erinevad jäsemetega seotud liigutused, peamiselt žestid, kõnnak või liigutused, ning kuuldavavad märgid (Balog 1979: 11).

³ Kolozsvár jääb tänapäeval Rumeenia alla, rumeenia keeles on linna nimi Cluj Napoca – *tõlk.*

Transilvaania teadusajalugu on näidanud, et János Bólyai (1802–1860) keeleteaduslik huvi oli suunatud sellele, et ehitada üles avarat ja võimalikult vastuoludeta märgiteadust (*Utunk XXXI* (1976): 42: 8).

Võib mainida, et reformiperioodi⁴ Transilvaanias ei seisnud ta oma märgiteoreetilise huviga üksi. Suurepärase haridusega vähetuntud mõtleja Lajos Gyulay päevikus leidub mõni rida ka semiootika kohta: *Sõna on mõtte tähistajaks, kiri aga sõna tähistajaks; tähistajateadust aga nimetame semiootikaks* (Benkö 1977: 392). Sissekanne pärineb 1835. aastast. Ülaltoodud teadusajalooliste faktide põhjal tuleb märkida, et Ungaris olid olemas märgiteadusliku mõtlemise kodumaised eelkäijad, teiseks aga oli semiootikal ka omakeelne nimetus.⁵

1841. aastal ilmus esimene – oletatavasti esimene – ungari antropoloogiline uurimus, András Vandrákiu *Hingeline inimeseõpetus ehk psüühiline antropoloogia (Lelkileges embertan, vagyis pszichikai anthropológia)*. Selles leidub ka üks määratlus märgiteaduse kohta: *Semiootika on mõtete markeerimise ehk tähendusega varustamise õpetus* (tsiteerib Gajdos 1979: 181).

Märkidega tegelemine oli 19. sajandi keskpaiku õhus. Ungari rahvaluuleteaduse looja János Erdélyi andis ühes oma “esteetika eeluurimuses” sümboli määratluse: *Sest nähtus, mis midagi tähendab, mis mitte iseennast kui välimist ei aeta meie ette, vaid muud, otsekui sümbol, kus iga sõna viitab mingile tähendusele ega ole pelgalt iseenesena kehtiv* (Erdélyi 1898: 29). Oma kogus *Ungari vanasõnade raamat* rakendab ta ütlustele järgnevat käsitust:

Vanasõnade mõiste all mõtleme kõiki lühikesi ütlemisviise, mis rahva seas päritud vormis sümbolsete lausungitena (sententiae symbolicae) suust suhu elavad. Nende olemuse juurde kuulub sellest lähtuvalt, et rahvas neid ilma selgituse ja peamurdmiseta mõistaks, kui vaja, oskaks kasutada, kui need ka oma sõnasõnalise tähenduse oleks ammu kaotanud (Erdélyi 1851: 436).

⁴ Reformiperioodiks nimetatakse Ungari ajaloos perioodi 1848–1867 – *tölk*.

⁵ Niisiis kui kasutame võõrsõnalist nimetust, eelistagem oma eelkäijate kombel vormi *semiootika*, mitte prantsusepärase vormi *semioloogia*. Terminoloogia kujunemisest vt Sebeok 1981.

Niisiis on vanasõnade teooria sümboolsus, tihti aga elu. Sealt võtab põhimõtte, siit leiab vormi ja nende kahe koha ümber keerleb vanasõnade olemus. Sümboolse esituse vorm võib mõnel mõttel olla selgem, aga kui elus seda vastu ei võeta, ei saa sellest vanasõna; ning ka see paistab tõsi olevat, et elu käigus ülesnopitud sedalaadi ütlusviiside aluseks on mingi kogemus, juhtunud asi, mis eristab vanasõnade olemuse peas formeeritud, filosoofilisel teel tekitatud tõdedest.

Sümbol on tegelikult iga piltlik esitus, kui selle taga seisab mingi printsiip. Muistsete rahvaste kõik õpetused olid sümbolitesse valatud, ja pole võimalik öelda varase inimkonna kohta iseloomulikumat, kui seda, et ta enne tunnetas kui teadis tõdesid (Erdélyi 1851: 439).

See 1851. aastal ilmunud teos mitte ainult ei näinud selgelt sümbolloomise protsessi, vaid jälgis ka sümboolse tähendusega sõnapiltide ja ütluste ühiskondlikku asetust, tänapäeval ütleme, et teda huvitas ka märgikasutuse pragmaatiline pool.

Arnold Ipolyi (1823–1886) pühendas oma suures kokkuvõtlikus teoses *Ungari mütoloogia (Magyar Mythologia)* ühe eraldi peatüki sümbolitele. Ta loetles, mida millised märgid, ended ja sümbolid rahvausundis tähendavad (Ipolyi 1854: 503). Tema toodud näidetest paistab, et ta tunnetas seda modernset käsitust, mis vaatleb mütoloogiat kui märkide süsteemi (Hoppál 1975b).

20. sajandi esimene pool

Kahe maailmasõja vahelisel ajal tekkis koos Euroopa teaduslike suundumustega ka Ungaris nõudlus kogu inimliku käitumise valdkonda hõlmava teooria loomise järele. Ungari keeleteadlaste, esmajoones Zoltán Gomboczi ja Gyula Lazicziusi töödes leiduvad Ferdinand de Saussure'i ja Praha Lingvistilise Ringi strukturalistlikud ja presemiootilised mõtted.

1944. aastal valmis Zoltán Rezessy informaatikast kõnelev käsikiri (Rezessy 1982),⁶ mis oma eesmärgi poolest soovis esmajoones

⁶ Sõjasündmuste tõttu käsikirja jäänud töö üksikud peatükid ilmusid alles 1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses.

Etnosemiootika

Mihály Hoppál

<http://www.folklore.ee/ri/pubte/ee/sator/sator7/>

ISBN 978-9949-490-26-4

Tartu 2012

Trükis ilmunud: Mihály Hoppál. Etnosemiootika. SATOR 7.

Tartu 2008

Tõlge: Eda Pomozi

Korrektuur: Nikolay Kuznetsov

Toimetanud: Mare Kõiva, Asta Niinemets

Küljendus: Liisa Vesik

Kujundus: Andres Kuperjanov

HTML: Diana Kahre

Originaal:

Hoppál Mihály *Etnoszemiotika*

Debrecen 1992

Sarjas Sator 2008. a ilmunud eestikeelset trükist toetas Eesti

Kultuurkapital ja Eesti Folkloori Instituut, EKM FO, SF

0030181s08

E-raamatu valmimist toetas: EKRM04-29 Eesti keele,

kultuuri ja folkloori kasutusvaldkondade laiendamise ja folkloori

tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

© 2012 EKM Teaduskirjastus & Eesti Folkloori Instituut

EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm